

8. My`xajlucza M. Pravoslavna cerkva na Pivdni Ukrainy` v roky` Drugoyi svitovoyi vijny` (1939-1945) / M. My`xajlucza. – Odesa: Vy`d-vo «VMV», 2008. – 392 s.
9. Zabolotna T. Povsyakdenne zhy`ttya ky`yan v umovax nacy`sts`koyi okupaciyi (veresen`-gruden` 1941 r.) / T. Zabolotna // Ukrainy`ns`ky`j istory`chny`j zhurnal. – 2007. - #5. – S. 107-116.
10. Ukraina v Drugij svitovij vijni u dokumentax. – K.: Derzhpolitvy`dav URSR, 1964.
11. Nimecz`ko-fashy`sts`ky`j rezhy`m na Ukraini: Zb. Dok. I mat. – K.: Derzhpolitvy`dav URSR, 1963.
12. Odesskaya oblast` v Vely`koj Otechestvennoj vojne 1941-1945. Sb. Dokumentov y` matery`alov. Odessa.: Mayak. – 1970. – 388 s.
13. Odesskaya gazeta. – 1941. – 2 noyabrya.
14. Molva. – 1943. – 26 fevralya.
15. CzDAGO Ukrainy`. F. 1. – Op. 23. – Spr. 917.
16. Molva. – 1943. – 10 yanvarya.
17. Molva. – 1943. - 10 yanvarya.
18. Bekersky`j V.Y`. My`r y` vojna. T.2 – Odessa, 2007. – S. 36.
19. Tam samo. – S. 67.
20. Tam samo. – S. 82.
21. Molva. – 1943. – 13 marta.
22. Odesskaya oblast` v Vely`koj Otechestvennoj vojne 1941-1945. Sb. Dokumentov y` matery`alov. – Odessa: Mayak, 1970. – S. 170.
23. DAOO. F. R. – 7355, op. 1, spr. 1, ark. 87.
24. DAOO. F. R. – 5726, op. 1, spr. 1, ark. 24.
25. DAOO. F. R. – 1103, op. 11, spr. 11, ark. 96.
26. DAOO. F. R. – 7011, op. 1, spr. 4, ark. 136.
27. DAOO. F. R. – 2000, op. 3, spr. 23, ark. 155.

Рецензент: Кязимова Г.Х., к. істор.н., доцент Одеського національного морського університету

16.06.2014

УДК 94 (477) «1917/1918»

Стрілець Василь

ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ УКРАЇНИ В ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)

У статті розглядаються ідеологічні підходи Української партії соціалістів-федералістів до питання політичного статусу України в період Центральної Ради. Прослідковано відстоювання партією ідеї перетворення Росії на федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Показано, що істотних зрушень така позиція УПСФ протягом зазначеного періоду не зазнала, хоча непоступливість російського громадянства в українському питанні зумовили незначну еволюцію підходів партії, що проявилось в підтримці ідеї зверхності Українських Установчих Зборів над Всеросійськими Установчими Зборами у визначенні політичного статусу України. Вказано, що проголошену IV Універсалом Центральної Ради незалежність Української Народної Республіки (УНР) соціалісти-федералісти сприйняли лише як засіб нейтралізації політики більшовиків. Зазначено, що істотні зрушення в партійній ідеології щодо відповідного питання відбулися лише після поразки УНР, коли був перекреслений соціалістичний напрям розвитку незалежної України.

Ключові слова: Українська партія соціалістів-федералістів, Центральна Рада, політичний статус України, Всеросійські Установчі Збори, Українські Установчі Збори, самостійники, більшовики.

**ВОПРОС ПОЛИТИЧЕСКОГО СТАТУСА УКРАИНЫ В ИДЕОЛОГИИ
УКРАИНСКОЙ ПАРТИИ СОЦИАЛИСТОВ-ФЕДЕРАЛИСТОВ В ПЕРИОД
ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ (МАРТ 1917 – АПРЕЛЬ 1918 ГГ.)**

В статье рассматриваются идеологические подходы Украинской партии социалистов-федералистов к вопросу политического статуса Украины в период Центральной Рады. Проанализировано отстаивание партией идеи преобразования России в федерацию равноправных автономных национально-территориальных единиц. Показано, что существенных изменений такая позиция УПСФ на протяжении указанного периода не претерпела, хотя бескомпромиссное отношение русской общественности украинскому вопросу вызвало незначительную эволюцию подходов партии, что проявилось в поддержке идеи приоритета Украинского Учредительного Собрания над Всероссийским Учредительным Собранием в определении политического статуса Украины. Подчёркнуто, что провозглашённую IV Универсалом Центральной Рады независимость Украинской Народной Республики (УНР) социалисты-федералисты восприняли только как способ нейтрализации политики большевиков. Указано, что существенный идеологический сдвиг в партии в этом вопросе произошёл только после поражения УНР, когда было перечёркнуто социалистическое направление развития независимой Украины.

Ключевые слова: Украинская партия социалистов-федералистов, Центральная Рада, политический статус Украины, Всероссийское Учредительное Собрание, Украинское Учредительное Собрание, самостийники, большевики.

Strilets Vasyl

**THE ISSUE OF UKRAINE'S POLITICAL STATUS IN THE UKRAINIAN SOCIAL-
FEDERALISTS' PARTY'S IDEOLOGY DURING THE CENTRAL RADA PERIOD (MARCH
1917 – APRIL 1918)**

The article deals with the Ukrainian Social-Federalists' Party's ideological approaches to the issue of Ukraine's political status during the Central Rada period. Party's upholding the idea of transforming Russia into the federation of equal autonomous national territorial entities is revealed. It is shown that such position was not significantly changed over the specified period though Russian community's obstinacy in the Ukrainian issue caused slight evolution of Party's approaches reflected in supporting the idea of the Ukrainian Constituent Assembly's superiority over the All-Russian Constituent Assembly when determining the Ukraine's political status. It is pointed out that the Social-Federalists interpreted independence of the Ukrainian People's Republic declared by the IVth Central Rada's Universal only as a means of neutralizing bolsheviks' policy. It is stated that significant improvement of Party's ideology on this issue only occurred after the Ukrainian People's Republic's defeat, when the socialist direction of independent Ukraine's development was cancelled.

Keywords: the Ukrainian Social-Federalists' Party, the Central Rada, Ukraine's political status, the All-Russian Constituent Assembly, the Ukrainian Constituent Assembly, samostiynyky, bolsheviks.

Постановка проблеми зумовлена потребою ґрунтовного осмислення ідейних підвалин державотворчих процесів в Україні на початку ХХ ст., що призвели до появи сучасної української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що в загальних рисах питання політичного статусу України в діяльності тогочасних провідних українських політичних партій, зокрема Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), знайшло певне відображення в роботах Р. Млиновецького, А. Гриценка, О. Мельника, В. Солдатенка [1].

Невирішені раніше частини загальної проблеми складають зокрема питання еволюції ідейно-політичних поглядів щодо державності України несоціалістичних українських політичних партій зазначеного періоду.

Цілі статті полягають в детальному аналізі підходів до питання політичного статусу України протягом існування Центральної Ради однієї з найвпливовіших українських буржуазно-демократичних партій, яка в зазначений період мала назву «УПСФ».

Основний матеріал дослідження. Утворена в результаті злиття в 1905 р. Української демократичної та Української радикальної партій Українська радикально-демократична партія відновила свою діяльність у 1917 р. і на конференції в червні цього ж року була перейменована в УПСФ та виробила нову програму на основі попередніх теоретичних та політичних принципів [2, с. 2], що зводились до ліберально-демократичних та федералістської ідей. Лідер партії С. Єфремов

ще в травні 1917 р. зазначав, що соціалісти-федералісти все ж таки виставили знову і ствердили програму «не сепаратизму, а федералізму, не розбрату, а поєднання» [3, с. 2].

Друга конференція УПСФ (вересень 1917 р.) в результаті нетривалих дебатів затвердила програму партії, в якій федералізм визначається як всесвітній ідеал суспільно-політичного устрою, що єдиний може остаточно помирить людство, «вивести ворожнечу, чвари й війни». Етапом на шляху до такого федералізму мала бути перебудова на федералістських основах найближчим часом російської держави, яка повинна стати федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць, кожна з яких матиме право на місцеве крайове законодавство [4, с. 29 – 30]. Як зазначалося в програмі партії, перетворення Росії на федеративну державу мало відбутися через «Всеросійську Установчу Раду» та місцеві установчі ради, кожна з яких розробить конституцію для свого краю [4, с. 31]. В програмі партії детально було розписано особливості державного устрою майбутньої федерації аж, наприклад, до кількості членів вищого виконавчого органу влади – «Високої Державної ради» [4, с. 32].

Такий деталізований підхід до проблеми політичного устрою майбутньої Росії свідчить про захоплення соціалістів-федералістів російською революцією та віру в те, що російські демократичні сили (на які й розраховувала партія) сприймуть їх програму як керівництво до дії. Дещо пізніше, 1918 р., за Гетьманату П. Скоропадського, друкований орган УПСФ газета «Нова рада» зазначила: «Коли ми виступали проти єдиної Росії, то тільки тому, що були певні, що російська демократія не буде грати в ній ніякої ролі, але виявилось згодом, що вона нам уже показує кулаки» [5]. Та протягом перших місяців Української революції ці «кулаки» здавалися соціалістам-федералістам, як правило, непорозумінням.

Протягом усього періоду існування Центральної Ради соціалісти-федералісти докладали максимум зусиль для утвердження серед народних мас ідей автономії та федерації та сприяли правлячим партіям – Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП) – у поборюванні політичного руху самостійників. Істотні розбіжності соціалістів-федералістів із, так би мовити, справжніми соціалістами щодо особливостей державного ладу та соціально-економічних питань розвитку України не завадили їм виступити тут єдиними фронтом. Федерація була спільною метою двох напрямів українських політичних сил: ліберально-демократичного та соціалістичного.

Однак для УСДРП та УПСР федералізм впливав з соціалістичної теорії, зокрема, з постулату про другорядність державотворення по відношенню до завдань соціалістичного будівництва, а для УПСФ уявлявся способом унеможливлення крайніх форм розвитку капіталізму та способом політичного (у формі автономії) забезпечення національно-культурного відродження й розвитку українського суспільства.

Негативне ставлення соціалістів-федералістів до самостійників можна пояснити, крім зазначених причин принципового характеру, ще й їх побоюванням негативної реакції Росії в разі реалізації планів останніх щодо відокремлення України, та побоюванням непевних максималістських соціально-політичних намірів самостійників. Відіграло свою роль також небажання УРСФ відштовхнути неукраїнські політичні сили від українського національного відродження гаслом самостійності України.

Все ж соціалісти-федералісти певною мірою усвідомлювали підстави позиції самостійників. Ще в травні 1917 р. «Нова рада» відгукнулася про них такими словами: «Російській політиці вони (самостійники. В. С.) не вірять, не вірять, що в межах російської держави Україна матиме спроможність здійснювати свої історичні права на волю, на власне національно-культурно-політичне життя». «Нова рада» вже тоді визначила невтішний для українських федералістів напрям російської внутрішньої політики на централізм та попередила про можливість кардинальної зміни позиції зокрема УПСФ[6]. Та й сам лідер партії С. Єфремов у цей час писав: «Давній застарілий централізм російських громадських кругів тільки тепер зможе виявитись повною мірою... і нам з ним доведеться рахуватись та ще й рахуватися» [7].

Непоступливість російського громадянства федералістським домаганням українства зумовила деяку еволюцію підходів соціалістів-федералістів до питання політичного статусу України, етапом якої стало осмислення та обговорення ідеї Українських Установчих Зборів. Характерною в цьому плані стала стаття в одному з жовтневих номерів «Нової ради» другої особи в УПСФ А. Ніковського, в якій він, зазначаючи, що інтереси українського народу підкажуть на Українських Установчих Зборах зв'язок із Росією, а не самостійність України, все ж, виходячи з проголошеного й російською демократією права націй на самовизначення, він захищає ідею зверхності Українських Установчих Зборів над Всеросійськими Установчими Зборами у

визначенні державного статусу України [8], тим самим відходячи від програмних положень партії, які передбачали становлення федерації шляхом як регіональних, так і Всеросійських Установчих Зборів, хоча від затвердження партійної програми пройшло дещо більше місяця. Отже, програмні положення не надто зв'язували лідерів соціалістів-федералістів у їх практичній діяльності, зокрема, в ідейному впливові на перебіг Української революції.

Після Жовтневої більшовицької революції соціалісти-федералісти продовжували жити надіями на «спільний федеральний уряд», зазначаючи, що справу укладення миру після світової війни може вирішувати лише він, та, демонструючи певну розгубленість та політичну безпомічність, зауважили про безвихідне становище «усіх частин Росії» без такого уряду [9], який повинна сформувати складена з представників усіх народів колишньої імперії «Федеративна Всеросійська Рада» [10]. Останній термін, що не згадувався в програмі партії, теж засвідчив розгубленість соціалістів-федералістів.

10 грудня 1917 р. у київському клубі «Родина» відбулася перша політична бесіда, влаштована Центральною виборчою комісією партії. І хоча доповідач П. Зайцев говорив про Кирило-Мефодіївське братство та М. Драгоманова як духовних батьків УПСФ, котра «непохитно стоїть на ґрунті федералізму», прихід до влади в Росії абсолютно неприйнятних для соціалістів-федералістів більшовиків істотно вплинув на федералістські устремління перших, що й засвідчила промова Генерального секретаря міжнародних справ, одного з лідерів партії О. Шульгіна. Він висловив думку про можливість федерації не з Великоросією, а з Доном, Сибіром та іншими національними та територіальними утвореннями на території колишньої Російської імперії, де були прикмети «справжньої держави». Вбачаючи кінцеве політичне завдання партії в досягненні федерації О. Шульгін навів конкретні аргументи на її користь: небезпека для України в разі її самостійності попасти під вплив Німеччини та розрахунок на політичну та економічну допомогу Англії і Франції в разі входження України у таку федерацію [11].

4 січня 1918 р. відбулася чергова політична бесіда, влаштована виборчою комісією партії. Доповідь І. Фещенка-Чопівського, в якій йшлося про протидію більшовикам з допомогою гасел «національності та самостійності» з одночасним обов'язковим відстоюванням українською інтелігенцією гасла федерації як «остаточного стану сучасної революції» [12], засвідчила кризу есеївського федералізму, як і взагалі кризу тогочасного українського федералізму. Усвідомивши загрозу здобуткам Української революції, соціалісти-федералісти сприйняли ідею самостійності України лише як засіб нейтралізації більшовицьких впливів, не усвідомлюючи, чи не визнаючи об'єктивного підґрунтя можливості такої нейтралізації. Очевидно, що такий підхід до гасел «національності та самостійності» не міг викликати в народі повагу до них, як і до партії, яка спекулювала на цих гаслах, а лише недовіру та політичну пасивність. Протилежний ефект могли дати пропаганда зазначених гасел як самодостатніх цінностей, але це суперечило б виплеканим ліберально-демократичною політичною течією протягом десятиліть ідеям федералізму. Підняти національну свідомість народу гаслом самостійності й одночасно кликати його до федерації значило поставитись до народу нещиро, заплутати його, скомпрометувати й ідею самостійності, й ідею федерації. Можливо, суто теоретично такий підхід видавався соціалістам-федералістам прийнятним, та на практиці він народжував зневіру, що й підтвердили майбутній перебіг революції.

Та попри усвідомлення соціалістами-федералістами поширення серед мас ідеї самостійності України та її позитивного значення в протистоянні з більшовиками, «Нова рада» продовжувала виставляти цю ідею як наслідок анархії та як перехідне явище [13], тобто як ідею, яку не можна сприймати позитивно. В той час, коли гасло державної незалежності ставилося частиною політичних сил як самоціль і здобувало прихильність народу, такий підхід міг дати лише негативні наслідки.

Слід однак відмітити досить осібно серед лідерів УПСФ позицію С. Шелухіна, який ще на початку грудня 1917 р. писав про неправомочність Російських Установчих Зборів вирішувати долю України та про право України проголосити себе республікою і скликати власні установчі збори [14]. Дещо пізніше, залишаючись, за власними словами, федералістом, С. Шелухін (теж значною мірою під впливом більшовицької революції), створює в Центральній Раді з метою утвердження незалежності України як необхідної умови її входження в майбутню федерацію непов'язаного з партією самостійників-соціалістів Союзу самостійників [15], який відіграв певну роль у підготовці та проголошенні IV Універсалу.

Та загалом соціалісти-федералісти відреагували на наміри проголосити самостійність Української Народної Республіки (УНР) редакційною статтею з промовистою назвою

«Непотрібний туман», в якій черговий раз голосно заявили: «Ми федералісти не тільки з принципових міркувань... Ми федералісти і на практичних підставах. Самостійність – не як переступний етап ... ми вважаємо для України неможливою» [16]. Стаття знову виявила суперечливість позиції партії. Визнавши фактичну, з часів III Універсалу Центральної Ради, самостійність України, соціалісти-федералісти висловилися проти доцільності юридичного її оформлення, мотивуючи свій підхід відсутністю в Україні реальної сили для закріплення незалежності. Однією з причин неприйняття УПСФ ідеї самостійності України стає її зв'язок з лівим політичним курсом, здійснюваним українськими соціалістами. Стаття визначила намагання проголосити самостійність УНР як більшовизм «державний і соціальний» і трактувала це намагання як «більшовизм національний» [16]. Отже, на той час соціалісти-федералісти характеризують державну незалежність як символ більшовизму, тоді як соціалісти незадовго до цього уподібнювали самостійність до контрреволюції та реакції, хоча її змушені були прийняти IV Універсал. Безперечно, все це дезорганізувало народні маси. Характерно, що «Нова рада» містила в цей час чимало матеріалів з отожденням самостійників та соціалістів, навіть тоді, коли цієї тотожності зовсім не було. Наприклад, А. Ніковський в лютому 1918 р. дав таку характеристику Д. Донцову: «...Донцов – це ніхто інший, як український націоналіст, самостійник і, здається, трішки марксист» [17].

Досить красномовною була реакція соціалістів-федералістів на IV Універсал Центральної Ради. Редакційна стаття «Нової ради» за 13 січня 1918 р. оцінила його як такий, що перервав «нитку федеративного розвитку», як поступку самостійникам, котрим «ледве чи лежить на серці саме добро широких народних мас і які це добро підбивають під інтереси націоналізму». Узагальнюючи, газета зазначила, що IV Універсал може «замість того, щоб підняти темп національного життя, понизити його», чому «вже напевне сприятимуть ті уклони в більшовицький бік, яких у йому знайдеться чимало» [18]. Останнє ще раз засвідчує побоювання соціалістів-федералістів зв'язку курсу на державну незалежність України з соціалістичними підходами до організації політичного та соціально-економічного життя. В березні 1918 р. лідер партії С. Єфремов, пов'язуючи становлення державності України з III Універсалом Центральної Ради, охарактеризував IV Універсал як такий, що погіршив політичну ситуацію, бо викликав, на його думку, негативне ставлення до української влади всіх противників самостійності України і впевнено стверджував: «...тепер до федерації йдемо через самостійність – новим шляхом, але до старої мети» [19].

Вже за Гетьманату П. Скоропадського той же С. Єфремов у полеміці з російською пресою пише про кризу федералізму як результат «київських пожеж» січня 1918 р. (тобто, експансії Радянської Росії в Україну). Однак до гетьманського перевороту він жодного разу не висловив такої думки. Лише коли минула безпосередня загроза соціалістичного, з елементами більшовизму, варіанту розвитку самостійної України, лідер УПСФ виступив із заявами про кризу федералізму. «Київські пожежі» як аргумент на користь самостійності України не діяли на соціалістів-федералістів до 29 квітня 1918 р. Лише Гетьманат, який, за переконанням соціалістів-федералістів, міг забезпечити прийнятний для України суспільно-політичний лад, зумовив відмову партії, хоча й з певними застереженнями, від федералізму, що й було здійснено на її з'їзді в травні 1918 р.

Висновки із зазначених проблем полягають в наступному:

- за доби Центральної Ради українські соціалісти-федералісти відстоювали ідею перетворення Росії на федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць та сприяли соціалістам в ідейно-пропагандистській боротьбі з українськими самостійниками;
- істотних зрушень така позиція УПСФ протягом зазначеного періоду не зазнала, хоча непоступливість російського громадянства в українському питанні зумовили незначну еволюцію підходів партії до питання політичного статусу України, що проявилось в підтримці ідеї зверхності Українських Установчих Зборів над Всеросійськими Установчими Зборами у визначенні політичного статусу України;
- проголошену IV Універсалом Центральної Ради незалежність УНР соціалісти-федералісти сприйняли лише як засіб нейтралізації більшовицьких впливів;
- істотні зрушення в партійній ідеології щодо зазначеного питання відбулися лише після поразки УНР, коли, як сподівалася УПСФ, був перекреслений соціалістичний напрям розвитку незалежної України.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні всіх аспектів ставлення УПСФ до питання політичного статусу України в контексті трансформації ідеології партії в

зазначену добу, а також в аналізі відповідних підходів партії в наступні періоди Української революції 1917 – 1920 рр.

Література

1. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (Про що «історія мовчить»): У 2-х т. – Друге видання перегл. і значно допов. / Р. Млиновецький. – Торонто: Гомін України. – Т. 1. – 1970. – 460 с.; Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) / А. Гриценко. – Київ, 1993. – 101 с.; Мельник О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських Установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд. іст. наук / О. Мельник. – Київ, 1995. – 194 с.; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – Київ: Либідь, 1999. – 556 с.

2. Друга конференція УПСФ // Нова рада. – Київ, 1917. – 7 лист. – С. 2–3.
3. Єфремов С. В суточках / Сергій Єфремов // Там само. – 3 трав. – С. 2.
4. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи українських політичних партій (Упор. В. С. Журавський). – К.: НІП «Пошук», 1992. – 94 с.
5. Початок // Нова рада, 1917. – Київ, 1918. – 9 лист. – С. 1.
6. Наш Гр. До чого воно йдеться // Там само. – Київ, 1917. – 5 трав. – С. 1.
7. Єфремов С. З-над Невських берегів / Сергій Єфремов // Там само. – 26 трав. – С. 1.
8. Яринович А. [Ніковський А.]. Самовизначення і централісти / Ан. Яринович [А. Ніковський] // Там само. – 12 жовт. – С. 1.
9. Київ, 11 листопада 1917 року // Там само. – 11 лист. – С. 1.
10. Київ, 12 листопада 1917 року // Там само. – 12 лист. – С. 1.
11. Ф. С. Українська партія соц.-фед. // Там само. – 12 груд. – С. 1.
12. Ф. С. Українська партія соц.-фед. // Там само. – 1918. – 9 січ. – С. 1.
13. Див., напр.: Київ, 11 січня 1918 року // Там само. – 14 січ. – С. 1.
14. Шелухін С. В справі проголошення Української республіки / Сергій Шелухін // Там само. – 1917. – 3 груд. – С. 1.
15. Шелухін С. Союз соц.-самост. в Центральній Раді / Сергій Шелухін // Там само. – 20 груд. – С. 2.
16. Непотрібний туман // Там само. – 1918. – 9 січ. – С. 1.
17. Я[ринович] А. [Ніковський А.] Офіційне писання/ Ан. Яринович [А. Ніковський] // Там само. – 24 лют. – С. 2.
18. IV-й Універсал // Там само. – 13 січ. – С. 1.
19. Єфремов С. Шляхом розпаду / Сергій Єфремов // Там само. – 14 берез. – С. 1.

1. Mlynovets'kyu R. Narisy z istoriyi ukrayins'kykh vyzvol'nykh zmahan' 1917 – 1918 rr. (Pro shcho «istoriya movchyt'»): U 2-kh t. – Druhe vydannya perehl. i znachno dopov. / R. Mlynovets'kyu. – Toronto: Homin Ukrayiny. – T. 1. – 1970. – 460 s.; Hrytsenko A. Politychni syly v borot'bi za vladu v Ukrayini (kinets' 1917 r. – pochatok 1919 r.) / A. Hrytsenko. – Kyiv, 1993. – 101 s.; Mel'nyk O. Stavlennya ukrayins'kykh politychnykh partiy do Vserosiys'kykh i Ukrayins'kykh Ustanovchykh zboriv (berezen' 1917 – kviten' 1918 rr.): Dys... kand. ist. nauk / O. Mel'nyk. – Kyiv, 1995. – 194 s.; Soldatenko V. Ukrayins'ka revolyutsiya. Istorychnyy narys / V. F. Soldatenko. – Kyiv: Lybid', 1999. – 556 s.

2. Druha konferentsiya UPSF // Nova rada. – Kyiv, 1917. – 7 lyst. – S. 2–3.
3. Yefremov S. V sutochkakh / Serhiy Yefremov // Tam samo. – 3 trav. – S. 2.
4. Bahatopartiynna ukrayins'ka derzhava na pochatku XX st.: Prohramni dokumenty ukrayins'kykh politychnykh partiy (Upor. V. S. Zhuravs'kyu). – K.: NIP «Poshuk», 1992. – 94 s.
5. Pochatok // Nova rada, 1917. – Kyiv, 1918. – 9 lyst. – S. 1.
6. Nash Hr. Do choho vono ydet'sya // Tam samo. – Kyiv, 1917. – 5 trav. – S. 1.
7. Yefremov S. Z-nad Nevs'kykh berehiv / Serhiy Yefremov // Tam samo. – 26 trav. – S. 1.
8. Yarynovych A. [Nikovs'kyu A.]. Samovyznachennya i tsentralisty / An. Yarynovych [A. Nikovs'kyu] // Tam samo. – 12 zhovt. – S. 1.
9. Kyiv, 11 lystopada 1917 roku // Tam samo. – 11 lyst. – S. 1.
10. Kyiv, 12 lystopada 1917 roku // Tam samo. – 12 lyst. – S. 1.
11. F. S. Ukrayins'ka partiya sots.-fed. // Tam samo. – 12 hrud. – S. 1.
12. F. S. Ukrayins'ka partiya sots.-fed. // Tam samo. – 1918. – 9 sich. – S. 1.
13. Dyv., napr.: Kyiv, 11 sichnya 1918 roku // Tam samo. – 14 sich. – S. 1.

14. Shelukhin S. V spravi proholoshennya Ukrayins'koyi respubliky / Serhiy Shelukhin // Tam samo. – 1917. – 3 hrud. – S. 1.
15. Shelukhin S. Soyuz sots.-samost. v Tsentral'niy Radi / Serhiy Shelukhin // Tam samo. – 20 hrud. – S. 2.
16. Nepotribnyy tuman // Tam samo. – 1918. – 9 sich. – S. 1.
17. Ya[rynovy]ch A. [Nikovs'kyy A.] Ofitsiozne pysannya/ An. Yarynovych [A. Nikovs'kyy] // Tam samo. – 24 lyut. – S. 2.
18. IV-y Universal // Tam samo. – 13 sich. – S. 1.
19. Yefremov S. Shlyakhom rozpadu / Serhiy Yefremov // Tam samo. – 14 berez. – S. 1.

Рецензент Василенко С.Д., д.політ.н., професор Одеської національної морської академії
11.06.2014